

-
11. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.
 12. Шекун А. В. Отчет. Археологические исследования Черниговщины в 1991 г. / А.В. Шекун // Науковий архів ІА НАН України. – Чернигов, 1992. – 44 с., 110 ил.

Тетяна Герасимчук

науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець»

м. Кам'янець-Подільський

БРАМИ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті розглядають ся традиції будівництва середньовічних міських брам міста Кам'янець-Подільського; подається коротка характеристик міських укріплень у Кам'янці на Поділлі.

Ключові слова: брама, міські укріплення, середньовічна архітектура, м. Кам'янець-Подільський, Руська та Польська брами, Кушнірська башта, брама Станіслава Августа.

Спорудження міських воріт та брам має тисячолітню історію: їх будували ще у стародавніх країнах – Дворіччі, Єгипті, Греції, де вони мали не тільки захисні функції, а й культово-символічний зміст.

На українських землях міські брами відомі від давньоруського часу. До пізнього середньовіччя вони були важливою частиною оборонно-захисних комплексів і поєднували у собі інженерно-будівельне та архітектурне мистецтво, художньо-естетичні форми, образну та знаково-асоціативну змістовність.

Письмові джерела стародавнього та середньовічного часу зафіксували уявлення давнього населення про брами, ворота, входи та отвори [19, с. 99]. Первісний зміст воріт полягав у втіленні ідеї захисту, «оберега», яким він власне й був стосовно внутрішнього простору. Зачинені ворота робили міське ядро сховищем і притулком, у якому зберігали цінні для спільноти святині – громадську скарбницю, реліквії, майно. Стіни оберігали й людське життя, адже за ними городяни та часто-густо й жителі околиць ховались від ворогів [4, с. 55]. Відтак будівництва міських воріт та брам протягом тисячоліть залишалося важливим завданням, що поєднувало функціональні, оборонно-захисні та символічні ідеї.

Давньоруське місто, часто розташоване уздовж шляхів або річок (лінійна система, що згодом перейшла у лінійно-порядкову), зазвичай мало головну дорогу від брами окольного граду до брами дитинця, де знаходився Вищий город. Так, від окольного граду («острога», «посаду»), околиць («посади», «кінці»), передмістя («остроги») брама ставала орієнтиром, що вказував на центр – дитинець. Факт перетину-подолання воріт міста уявно прирівнювався до «вторгнення» у нього, здолання, подекуди, з відтінком військової тематики, характерної для середньовіччя – «взяття».

Отже, символ міста – ворота охороняли спеціальні підрозділи вояків – варта. Саме від назви охоронця – «воротаря», «вратаря», тобто того, хто стоїть «на воротах», походить і етимологія слова. Очільником міської воротарської служби був наглядач – воротар, який постійно мешкав біля воріт у спеціальному приміщенні (в давньоруських реаліях – «ізбі»). Воротарська служба існувала у всіх середньовічних містах. Головні повноваження варті полягали у тому, щоб зачиняти і відчиняти браму; за наявності решітки-герси – підіймати та опускали її у певний час [11, с. 112]. Є відомості, що вартові без дозволу міської влади не відчиняли міські ворота нікому, навіть високим посадовцям та можновладцям [5, с. 517]. Зважаючи на те, що під'їзд до воріт мав бути відкритий, самі ворота міста особливо ретельно укріплювали. У першу чергу їх зміцнювали за рахунок кладки з каменю.

Особливий інтерес викликають брами Кам'янца. Це насамперед Руська та Польська брама, як унікальний та єдиний комплекс в Україні оборонно-гідротехнічних споруд; Міська брама та брама Станіслава Августа, як система західних міських укріплень. Кожне укріплення відображає історію міста, зокрема кожна брама свідчить про формування, районування, соціально-станові, економічно-ремісницькі та етнодемографічні процеси.

Схематичне зображення міських воріт Кам'янца на Поділлі було уже на плані міста 1633 р. Але більш повне уявлення про укріплення міста дає гравюра К. Томашевича (1673-1679). Плани 18 ст. дають цілком повну інформацію про брами міста з усіх сторін острова. А на планах 19 ст. прочитуються елементи реставрації та перебудов деяких міських воріт.

Перша міська брама постала на південно-західному схилі міста і мала вигляд проїзної арки між двома невеличкими квадратними в плані прибрамними вежами. На мідьориті Томашевича споруда постала, як Південна міська брама [10, с. 97].

В'їзд до замку з заходу забезпечувала «Пільна» або «Замкова», що знаходилась в західному мурі, що перетинав мис впоперек, між новозбудованою на розі замку баштою Рожанкою та давньою дако-римською

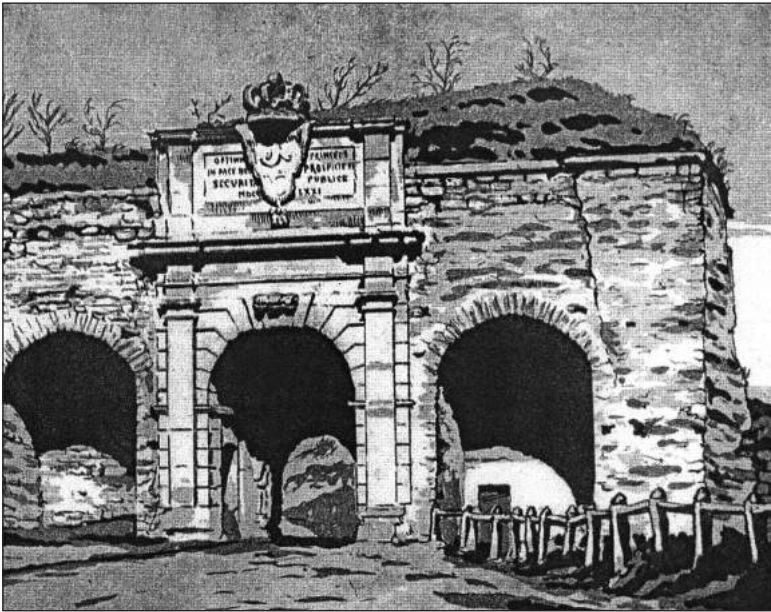

Рис. 1. Брама Станіслава Августа. Автлітографія, 1927 р.

Пільну браму розбудовано в 1544 р. І. Претфусом на основі первісних укріплень та реконструйовано наприкінці 17 ст. турками, Ян де Вітте перебудував у вигляді триаркової тріумфальної брами (Рис. 1). О. Прусевич подає напис, вмурований на фасаді брами зі сторони Підзамча:

«FELIX REGNUM QUOD TEMPORE PACIS TRACTAT BELLA».

В перекладі звучить так: «Щаслива держава, яка в мирний час готується до війни» [21, с. 39].

На протилежному фасаді брами, з боку міста, над центральною аркою, обрамленою рустами і фланкованою парою масивних пілястр з класичним антаблементом, піднімався високий атик, обрамлений пілястрами і увінчаний у центрі королівською короною. В полі атика було вміщено напис, що доповнював попередній:

«OPTIMUS PRINCEPS IN PACE BELLO PROSPICIENS SECURITATI PUBLICAE MDCLXXI»

(«Найкращий король за мирних часів готується до війни для безпеки держави. 1771»)

Брама була розібрана разом з деякими іншими оборонними об'єктами під час розширення дороги у 19 ст. [10, с. 169].

Згідно реєстру пам'яток містобудування та архітектури України існують ще і Міські ворота, як пам'ятка архітектури 16-18 ст. Міські ворота входять до системи західних міських укріплень, які складаються із прямокутної башти із Міськими воротами, оборонних стін і каземату. Ці укріплення розміщені біля підніжжя другої тераси від Замкового мосту. Відповідно до опису реєстру, в 16 ст. на північній стороні тераси на основі двох давніх споруд була збудована чотирикутна вежа, а наприкінці 17 ст. в її торцевих стінах були зроблені ворота. Тоді ж від південно-західного і північно-східного боків вежі з'явилися нові оборонні стіни, а у першій половині 18 ст. був збудований каземат [17, с. 207]. План 1753 р. фіксує при в'їзді до міста з боку замку розвинену систему укріплень. На ділянці показані дві квадратні в плані башти [13]. А план 1773 р. подає детальну картину оборонних укріплень вздовж верхньої кромки західної сторони міста – від міських воріт до Башти на броді (Турецької, Захаржевської) На плані зафіксовано як об'єднуються дві системи укріплень, показаний на попередньому плані потужний бастион і укріплення мосту [14]. В результаті утворюються система укріплень, яка повністю перекривала в'їзд до міста з боку замку. Аналогічна ситуація на плані 1797 року. Інше використання цієї території починається після ліквідації Кам'янецької фортеці у 1812 р. Плани 19 ст. показують, що при в'їзді до міста з боку замку, на місці колишніх оборонних укріплень з'являються міський бульвар, вперше показаний на плані 1842 р. Основою двох терас бульвару стала західна система міських фортифікацій, а нижня алея бульвару з'явилися в результаті будівництва. Між верхнім і середнім рівнем бульвару була утворена бульварна площа, сформована колишніми оборонними стінами батареї західних міських укріплень.

Сильних змін зазнала ця територія під час першої та перед другою світовими війнами і у післявоєнний період, коли при влаштуванні водогону і системи каналізації тут були проведенні значні земляні і будівельні роботи. В результаті тих робіт були засипані алеї бульвару та колишні фортифікації, на схили каньйону була спланована значна кількість землі господарського сміття [6, с. 2].

У південно-західній частині каньйону річки Смотрич розташована ще одна брама – пам'ятка архітектури національного значення – Руська брама пам'ятка архітектури 15-18 ст. збудована в 1527 році (Рис. 2).

Первісні укріплення Руської брами були побудовані в 15 ст. і захищали в'їзд в місто з південно-західного боку. В історичній літературі 19 ст. існувала версія, що укріплення були побудовані коштом руською громади міста і утримувалися нею. Літературні джерела подають інформацію, що модернізацію комплексу Руської брами здійснив в 1530-х рр. італійський фортифікатор Камілус, який в цей час був «начальником кам'янецьких фортифікацій» [7, с. 202]. Комплекс включав вісім оборонних башт та 250 метрів

Рис. 2. Руська брама

мурів. Шість башт і барбакан знаходились на правому березі. Дві башти розташовані на острівцях, утворених трьома рукавами Смотрича, а між ними влаштовані шлюзи. Як гідротехнічна споруда брама була функціонально пов'язана з Польською брамою, але й могла функціонувати самостійно, окремо від неї. За вірменськими джерелами укріплення Руської брами постраждали під час великої пожежі в 1612 р. Через часті паводки прибережні укріплення неодноразово протягом 17-18 ст. зазнавали руйнувань. В середині 18 ст. проводились значні ремонтні роботи: була створена система відвідних каналів, побудовані нові мури. По закінченню робіт в західній стіні Надбрамної башти було вмонтовано плиту з датою «1770». В Описах замку 1786-1784 рр. зафіксовано, що всі укріплення Руської брами потребують значного ремонту. До початку 19 ст. брама втратила свою оборонно-гідротехнічну функцію, а приміщення використовувались за господарським призначенням і поступово через недбалість руйнувалися. Наприкінці 1940-х рр. проводились ремонтно-консерваційні роботи [2, с. 178]. В 2007-2008 рр. проводились ремонтно-реставраційні роботи. На сьогодні Руська брама використовується як виставковий зал НІАЗ «Кам'янець» та знаходиться в оренді Кам'янець-Подільського історичного товариства шанувальників історії та фортифікації.

Руська брама була складовою частиною міського гідротехнічного комплексу і функціонально була пов'язана з Польською брамою.

Польська брама – пам'ятка архітектури національного значення, що знаходиться в південно-західній частині каньйону річки Смотрич. Укріплення Польської брами захищали давній в'їзд в місто з боку Польських фільварків. Перші укріплення Польської брами були побудовані у другій половині 15 ст., коли Кам'янець отримав статус королівського міста. В першій половині 16 ст., під керівництвом краківського воєводи Матвія Влодека була здійснена генеральна реконструкція Польської брами [3, с. 92]. Вперше Польська брама зображена на плані Кам'янця 1633 р., але досить схематично. Найбільш повне уявлення дає гравюра Кипріяна Томашевича (1673-1679), на якій Польська брама складалася з п'яти башт, передукріплення, оборонних мурів і двох шлюзів [1, с. 9]. Головна увага в цій системі приділялась Надбрамній башті. Розташована на правому березі, вона захищалася «захабом» у вигляді невеликого, добре укріпленого захищеного подвір'я. Якщо ворогу вдалося вдертися до нього, він опинявся на маленькому майданчику, який обстрілювався з Надбрамної башти. Дві інші башти Польської брами стояли майже біля води на обох берегах Смотрича, між ними був кам'яний мур з бойовим майданчиком та отворами зі шлюзами [2, с. 177]. Після турецької окупації Польська брама знаходилась в поганому стані, тому в 1710-1715 рр. там проводились відновлювальні роботи [12, с. 8]. В документах 1718 р. говориться про необхідність укріплення Польської брами як слабкого місця. В описі фортеці 1740 р. укріпленням Польської брами відведений цілий розділ, в якому йдеться про необхідність обнести браму дерев'яною огорожею, башти і мури покрити дахами, поновити перекриття та балки, по обидві сторони арки встановити палі. До кінця 18 ст. Польська брама знаходилась під загрозою повної руйнації, в результаті повеней, які відбувалися протягом століття. В архівних джерелах є відомості, що ремонтні роботи в 1778 р. на Польській брамі були проведені. З переходом міста під владу Російської імперії плануються нові проекти ремонту і реконструкції брами, але вони не були здійснені. На початку 30 років 20 ст. башти брами були розібрані і каміння пішло на продаж. У 1860-х рр. біля башт були поставлені кузні. З того часу башти Польської брами почали називати Ковальськими. Ю. Сіцинський стверджує, що в кінці 19 ст. Польська брама вже не існує. Залишилися тільки біля так званого Старого мосту (дерев'яного) з двох берегів річки башти, які потроху руйнуються під впливом часу і повеней [16, с. 108]. В теперішній час Польську браму представляють Надбрамна, Наскельна, Прибережна башти та Барбакан на правому березі річки Смотрич.

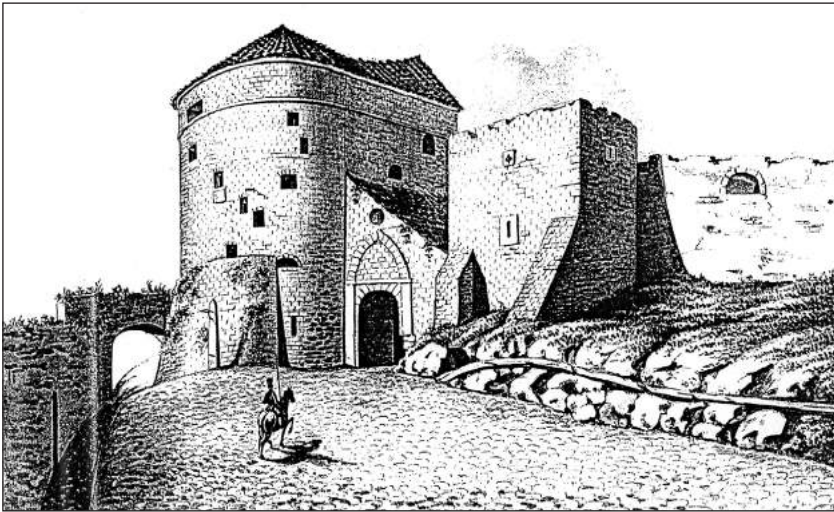

Рис. 3. Верхня Польська брама

До комплексу Польської брами входила основна оборонна споруда північних укріплень – Кушнірська башта та Вітряна брама, які відомі під назвою Верхня Польська брама (Рис. 3). Саме тут проходила головна дорога в місто до 80-х років 19 ст., до побудови Новопланівського мосту.

Кушнірська башта займає центральне місце в системі фортифікації Верхньої Польської брами. Побудована в 1585 р. в часи правління польського короля Стефана Баторія на місці старої брами. Одночасно були перебудовані і самі ворота. Більшість дослідників при-

пускає участь в будівництві військового інженера і королівського архітектора Родольфіно да Камеріно. Будівництво розпочалось під керівництвом начальника кам'янецьких фортифікацій Матвія Влодека. Від того часу башта носить назву Баторія або Королівська. У будівництві приймав участь ремісничий цех кушнірів, тому міській топоніміці башта отримала назву Кушнірської [15, с. 4]. На гравюрі Томашевича башта показана, як могутня оборонна споруда з північної сторони міста. За іконографічними джерелами башта мала п'ять ярусів, в плані була підковоподібною і серед інших міських башт вирізнялась двохнаметовим завершенням. З огляду на своє місце і розташування відіграла роль вартової вежі. З західного боку до башти примикали високі стрільчасті ворота. З північного боку в мурі була влаштована невелика хвіртка. В 80-х рр. 18 ст. відбулася нова суттєва реконструкція башти, пов'язана з перебудовою Верхньої Польської брами. Надбудова над баштою двох верхніх ярусів спричинила до появи ще однієї назви – Семиповерхова. Над баштою з'явився новий двосхилий дах. До східного та західного фасадів прибудували прямокутні в плані двоярусні об'єми. Західний об'єм був надбудований над давніми воротами і в ньому влаштований широкий арковий проріз, через який проходила дорога. Через те, що в цьому місці завжди протяг, брама отримала назву Вітряної [9, с. 218].

Протягом 19 ст. башта використовувалася міським військовим гарнізоном. В цей період проводились незначні будівельні роботи пов'язані з ремонтом даху, вікон, дверей. На початку 20 ст. ділянку мурів з західного боку біля Вітряної брами розібрали і в цьому місті влаштували широкий проїзд. В 1928 р. Постановою РНК УРСР башта взята під охорону як пам'ятка архітектури. В 1955 р. на башті проведені ремонтно-консерваційні роботи (арх. М Дзядик, Г. Юрчук) [8, с. 144]. На сьогодні Кушнірська башта перебуває в аварійному стані і потребує реставрації.

Брами середньовічного Кам'янця являли собою цілий комплекс оборонної системи всієї території міста-фортеці. Всі разом споруди кам'янець-подільського комплексу оборонно-гідротехнічної системи є унікальними не лише в Україні, але й у всій Східній Європі. Майстри принесли в будівництво цього комплексу досвід європейських інженерних традицій, які вдосконалювали на цих землях, та місцеві традиції будівництва й архітектури [18, с. 177]. Брами нашого міста є унікальними зразками фортифікаційного мистецтва, у якому протягом кількох століть формувались власні оригінальні інженерно-будівельні та архітектурно-художні традиції всеєвропейського значення.

Список використаних джерел та літератури

1. Будянська Т.М. Замок у Кам'янці-Подільському. – К., 1964. – 31 с.
2. Валяровська Л. Руська і Польська брами – фортифікаційні та оборонні споруди Кам'янця // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 177-178.
3. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Материалы для составления для составления археологической карты Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Тип. Подольской губернского правления, 1901. – 461 с.
4. Історія українського мистецтва: В 6 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 55.
5. Ипатьевская летопись / Летопись по Ипатьевскому списку. Издание археологической комиссии. СПб., 1871. – С. 517.
6. Ківільша Г.Б. Історична довідка. Польська брама. – Фонди НІАЗ «Кам'янець».
7. Михайлова Р. Середньовічні брами України як об'єкт культурно-мистецького вивчення // Мистецтво другої половини 16-18 ст. – К., 2011. – С. 195-205.

8. Памятники градостроительства и архитектуры Украины. Иллюстрированный справочник-каталог. – К.: «Будівельник», 1986.
9. Петров М. Исторична топографія Кам'янця-Под. «Абетка-Нова», 2002.
10. Пламєницька О. Кам'янець-Под. Малі історичні міста України... «Абрис», 2004. – С. 97-169.
11. Пламєницька Є., Винокур І. Кам'янець-Под. історико-архітектурний нарис. – «Будівельник», 1968. – С. 112.
12. Пламєницька О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському. – Пам'ятки України. Історія та культура. – 1998. – №3, №4;
13. План м. Кам'янця 1753 р. – ЦГВИА д. 21999, Фонди НІАЗ «Кам'янець», інв. № 975.
14. План м. Кам'янця Й. Шуллера 1773 р. – ЦГВИА, ф.349, оп.17, д.598, інв. № 967.
15. Сементовский А. Каменец-Подольский. – Санкт-Петербург, 1856.
16. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое Описание. – К.: «Кульженко», 1895. – С. 108-109.
17. Свінціцька Л. Трансформація міських оборонних укріплень м. Кам'янця-Подільського на ділянці західного в'їзду вузла міста // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 207-209.
18. Смирнов І.Г. Стратегічний логістичний вимір туристичних чудес України: історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» // Краєзнавство та музейна справа в Україні: Наук. зб. Велика Волинь. – 2010. – Вип. 14. – С. 164-179.
19. Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI–XVII века. – М., 1996. – С. 99.
20. Antoni J. Dr. Zameczki podolskie na kresach multanskieh. Kamieniec nad Smotryczem. – Т. II. – Warszawa, 1880.
21. Prusiewitz A. Kamiennec-Podolski Szkic historuczny... – K-w, 1915.

Олександр Григоренко

доктор історичних наук, професор
Хмельницького національного університету

Сергій Єсюнін

к.і.н., провідний науковий співробітник
Хмельницького обласного краєзнавчого музею
м. Хмельницький

ГЕРОЙ ОБОРОННИХ БОЇВ КАМ'ЯНКО-СТРУМИЛІВСЬКОГО ТА КИЇВСЬКОГО УКРІПЛЕНИХ РАЙОНІВ КАПІТАН КІПАРЕНКО: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

У статті на основі архівних документів висвітлена біографія учасника Великої Вітчизняної війни, капітана Кіпаренка Івана Овсійовича, який до війни служив у Летичівському укріпленому районі, а з початком війни брав участь в боях на рубежах Кам'яно-Струмилівського та Київського укріплених районів.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, укріплений район, ДОТ, Кіпаренко Іван Овсійович.

Початок Великої Вітчизняної війни для СРСР був жахливим – німецька армія за кілька тижнів вдерлась вглиб радянської території на сотні кілометрів, знищивши основні стратегічні об'єкти та військові сили країни. В перші дні війни героїчний опір наших бійців був затьмарений загальним відступом та поразками на всіх фронтах. Саме тому багато із захисників Вітчизни літа 1941 року опинилися в забутті та не отримали заслужених нагород та пошани. Один із них – колишній мешканець Летичівського району Хмельницької області капітан Іван Овсійович Кіпаренко, справжній герой перших боїв, заслуги якого визнали лише наприкінці 60-х років. Ім'я капітана, який у серпні-вересні 1941 р. командував 28-м окремим кулеметним батальйоном Київського укріпленого району, вперше прозвучало 21 серпня 1941 р. на шпальтах газети «Красная Звезда» [4]. За 20 років по війні про подвиг оборонців Києва згадав Маршал Радянського Союзу І. Баграмян у книзі «Город-воин на Днепре» [1]. Згодом про Кіпаренка та його легендарний 28-й батальйон було декілька публікацій у періодичних виданнях [2; 5; 6; 7]. Але, всі ті публікації носили узагальнений характер з певним радянським ідеологічним змістом, вони не висвітлювали всі ті нюанси боїв в районі Київського укріпленого району, не згадували про успішні дії капітана Кіпаренка в районі Кам'яно-Струмилівського укріпленого району, замовчували про полон комбата та забуття у повоєнні роки його заслуг. Після того, як 19 червня 2010 р. в селі Юрівка Києво-Святошинського району Київської області відбулось урочисте відкриття першої черги музейного комплексу «Оборона Києва – Пояс Слави», у його експозиції якого чільне місце було відведено саме батальйону капітана Кіпаренка, постало питання про пошук документів та інших матеріалів, які більш повно відтворили біографію видатного оборонця Києва.

У Державному архіві Хмельницької області збереглася особова справа Кіпаренка Івана Овсійовича [3], яка була заведена парткомісією Хмельницького обласного комітету КПУ 20 лютого 1966 р. у зв'язку з від-